

VƏFA HACIYEVA
Odlar yurdu universiteti
Dillər kafedrası
vafa@mail.ru

CÜMLƏNİN MÜSTƏQİL ELEMENTLƏRİ. VOKATİV CÜMLƏLƏR

Açar sözlər: Vokativ cümlə, intonasiya, çağırış,

Ключевые слова: Вокативные предложения, интонация, призыв

Key words: Vocative sentence, intonation, challenge

Nitqdə cümləni təşkil edən baş və ikinci dərəcəli üzvlərlə yanaşı bəzi söz və ya söz birləşmələri işlədilir. Bu sözlər cümlənin hec bir üzvü ilə bağlı olmur. Belə sözlər cümlənin məzmunu ilə əlaqədar olaraq işlədilir. Belə sözlər və ya söz birləşmələri müraciət, hiss - həyacan ifadə edir. Bu cür söz və ya söz birləşmələri cümlənin müstəqil elementləri adlanır.

Vokativ termini latın mənşəli olub (vocativus) çağırış, müraciət, əzizləmə mənalarını bildirir. Çağırış halında olan isimlər vokativlik yarada bilir. Vokativlik bütün dillərdə üzə çıxır. Bu halda vokativlər funksionallaşır. Ona görə də Azərbaycan tədqiqatçıları vokativliyi sadəcə olaraq dil səviyyəsinin kateqoriyası yox, həmçinin də ümumdil kateqoriyası hesab etməkdə haqlıdırlar. Vokativləri tədqiqatçılar həm leksik-qrammatik, həm də sintaktik planda öyrənmişlər. Vokativlər çağırış bildirən sözlər və ya cümlələrdir. Belə sözlərin tarixi lap qədimdir. “Dilin ibtidai dövrlərində tam müstəqil vahidlər olan çağırış bildirən sözlər sonralar tədricən cümlə kimi formalaşmağa başlamışdır” Türkologiyada Q. Ramstedt, A. Şerbak, L. Pokrovskaya, A. Yuldaşev və başqaları qeyd edirlər ki, türk dillərində müraciət halı bir sıra dillərdə öz formasını qoruyub saxlamışdır. Özbək dilçisi B. Urinbayev vokativlik kateqoriyası haqqında tədqiqatlar aparmışdır. O, yazır ki, vokativ bu adlıq halın xüsusi formasıdır . Azərbaycan və ingilis dillərinin materialları əsasında E. Mirzəyev vokativ vahidlərin prosodik təhlilini aparmışdır . M. Adilov vokativ sözləri imperativlər adı altında tədqiq etmişdir . Vokativlər və imperativlər sintaktik parametrlərinə görə universaldır və eyni prizmadan öyrənilir. Türk dillərində vokativ cümlələrlə adlıq və yarımçıq cümlələrin arasında olan ümumi və ayrılan cəhətlər mövcuddur. Vokativ vahidlərin də türk dillərində özünəməxsus yeri var. Səs, çağırış siqnalları hələ tarixən qədim insanların ekspressiv danışq tərzində əhəmiyyətli rol oynamışdır. Belə sözlərin cümlə əmələ gətirməsi emosional hissi qüvvətləndirmişdir. Emosiya insanın ətraf aləmdəki reaksiyasıdır. Zəngin insan emosiyası vokativ elementlərin iştirak etdiyi cümlələrdə geniş

əks-səda doğurmuşdur. Ona görə də dilin sonrakı mərhələlərində vokativlik mühüm linqvistik hadisə kimi meydana çıxmışdır. Məsələn: türk A, gözümün beğəgi, ben de seni beklıyorum. Aman doktor, canım cicim doktor, derdime bir çare bil! (danışiq dilində). Biz burada vokativ sözlərdən yox, vokativ cümlələrdən bəhs etməliyik. Ona görə ki, vokativ cümlələr də söz-cümlələrə yaxındır və üzlənməyən cümlə qrupuna daxildir. Bəzi türkoloqlar (A. Kononov, Q. Bertaqayev, L. Pokrovskaya, R. Əmirov və b.) üzlənməyən bu cümlə növünü də təktərkibli cümlə növü kimi nəzərdən keçiriblər. Vokativ cümlələr terminini ilk dəfə dilçiliyə A. A. Şaxmatov gətirmişdir. Onun müşahidələrinə görə, bu cümlə tipi qədim tarixə malikdir. Vokativ cümlələr təktərkibli cümlənin bir tipi kimi özünəməxsus modal, predikativ və intonasiya xüsusiyyətlərinin daşıyıcısıdır. Belə cümlələrdə intonasiya dominant xarakter kəsb edir. Ton və intonasiya vokativ cümlələrdə xüsusi nəzərə çarpır. Məsələn: Azərb. Ədə Kərbəlayi Həsən (əli ilə “bərək vur” işarəsi edir) (C. Məmmədquluzadə). Bununla yanaşı, Azərbaycanın görkəmli dilçi alimi Y. Seyidov Q. Kazımovun “Müasir Azərbaycan dili” dərslisi haqqında yazdığı məqalədə qeyd edir ki, vokativ cümlə adlı cümlə növü yoxdur. Sözlərin cümlə mövqeyində işlənməsi onların cümləyə çevrilməsi demək deyil, istər həyəcanla deyilsin, istər həyəcansız. Ümumən, vokativ adlı cümlə növü yoxdur. Lakin, vokativ cümlə termini türkoloji dilçilikdə də işlədilir. Bu barədə tədqiqatlar da az deyil. Türk dillərində vokativ cümlələrin semantik təsnifi də müxtəlif prinsiplərə əsaslanır:

1) vokativ cümlələr çağırış, müraciət məqsədi ilə istifadə olunur: Azərb. Amma Orxanın səsi bir az da uzaqdan eşidildi: Azər... Azər dinmədi. Azər... Azər... (A. Babayev);

2) vokativ cümlələrdən qiymətləndirmə – əzizləmə məqsədi ilə istifadə olunur: Azərb. Tahir uşaqlarını əzizlədi: İgidlərim, qoçaqlarım (M. İbrahimov); Nazim müəllim bircə bunu deyə bildi: Naxələf (Ə. Hacızadə). Müasir Azərbaycan dilinin sintaksis dərslilərində vokativ cümlələr haqqında ilk məlumatı Q. Kazımov verir. Müəllif yazır ki, üzlənməyən cümlələrin bir növü də vokativ cümlələrdir. Bunlara xitab cümlələr də deyilir. (1 səh 216) Vokativ cümlələrin əsasında adlıq halda müraciət, çağırış bildirən sözlər durur. Bunlar xitablara bənzəyir, lakin vokativ cümlələr narazılıq, etiraz, işarətmə, diqqəti cəlbətmə, xəbərdarlıq və s. kimi mənalar ifadə edərək xitablardan fərqlənir. Məsələn:

Bir zaman gözümü açıb. dalımcə bir izdihamin axışdığını gördüm. Səslər ucalırdı: Doktor, doktor, doktor!.. (Mir Cəlal) Ay doktor, bunlarsız mənə güzəran nəyə lazım! Xiffət məni üzür, doktor! (Mir Cəlal) Birinci misalda doktor sözü müstəqil işlənmişdir. “Doktor tapılmalıdır. Ağır

vəziyyət var, doktor lazımdır!” mənasındadır, vokativ cümlədir; sonrakı misalda bu söz adi xitab kimi işlənmişdir.

Saleh kişi içəri dönüb oğlunu səslədi: Əliş! (Mir Cəlal) Belə cümlələrin ifadə etdiyi fikir adi xitabların ifadə etdiyi fikirdən zəngin və mürəkkəb olur. İşin icrasına başlamaq, işi dayandırmaq, bir işə xəbərdarlıq mənalı bu cür cümlələrdə intonasiyanın, mətnin köməyi ilə ifadə olunur. Vokativ cümlələr xüsusi intonasiya ilə tələffüz olunur: Salam ev qapısını qıfıllı görüb dayandı. Bütün həyatə, adamlara xitab edirmiş kimi çağırıldı: Ay uşaq! Ay camaat! (Mir Cəlal) Uzun Həsən başını qaldıranda qabaqda böyük bir dəstə gördü. Birdən bir səs eşitdi: Dayı! (F. Kərimzadə)

Fikrin əsas ifadə vasitələri üzvlənən cümlələrdir. Sadə və mürəkkəb cümlələrin bütün növləri, bütün təsnif prinsipləri üzvlənən cümlələr üzərində aparılır. Üzvlənməyən cümlələrdə yalnız üzvlənən cümlələrin köməyi ilə məna ifadə edir. Üzvlənməyən cümlələrin iki növü vardır: söz cümlələr, vokativ cümlələr. Azərbaycan dilində üzvlənən sadə cümlələr müxtəlif prinsiplər əsasında təsnif edilərək rəngarəng növlərə bölünür. Cümlə üzvlərinin iştirakını nəzərə almaqla sadə üzvlənən cümlələri aşağıdakı kimi təsnif etmək olar: 1. Baş üzvlərin iştirakına görə. Cümləyə baş cümlələr, təktərkibli cümlələr. 2. Baş üzvlərlə yanaşı, ikinci dərəcəli üzvlərin də iştirak edib-etməsinə görə: geniş cümlələr, müxtəsər cümlələr. 3. Fikrin ifadəsi üçün lazım olan üzvlərin iştirak edib-etməsinə görə: bütöv cümlələr, yarımçıq cümlələr. Hər iki baş üzvün iştirakı ilə qurulan cümlələrə cümləyə baş cümlələr, baş üzvlərdən yalnız birinin iştirakı ilə formalaşan cümlələrə isə təktərkibli cümlələr deyilir. (2.Səh 225)

Vokativ cümlələr xitab-cümlələr kimi də adlandırılır. Ona görə ki, vokativ cümlələr müraciət, çağırış bildirən sözlər əsasında yaranır. Bu cəhətdən onlar xitablara oxşayır. Ancaq onlar xitablardan fərqlənir. Xitab cümlənin digər üzvləri ilə qrammatik cəhətdən bağlı olmasa da, semantik cəhətdən bağlıdır. Bu baxımdan xitab işləndiyi cümlənin tərkib hissəsi kimi çıxış edir. Vokativ cümlələr isə xitabdan fərqli olaraq daha sərbəst olurlar. Onlar ayrıca cümlə kimi təzahür edirlər. Buna görə də onları hər hansı cümlənin tərkib hissəsi hesab etmək olmaz. (3. Səh 224)

Vokativ cümlələr sinkretik xarakter daşıyır, adlıq cümlələrə, təktərkibli cümlələrə oxşayır, lakin üzvlənməyən cümlələr kimi çıxış edir. Bu cür cümlələri baş və ikinci dərəcəli üzvlərə ayırmaq qeyri mümkündür. Vokativ cümlələri adətən insana müraciətlə işlədilən cümlələr kimi izah edirlər. Belə cümlələr insanla yanaşı, başqa canlılara- heyvanlara, quşlara müraciətlə də işlədilir, onları əzizləmək, çağırmaq, oyatmaq, hərəkətə gətirmək, bir işə təhrik etmək məqsədi daşıyır.

a) insanlara müraciətlə işlədilən vokativ cümlələr: Azərb. Əşi, bəsdir!
Aaaz, indi abırını ətəyinə bükəcəyəm (C. Məmmədquluzadə);

b) heyvanlara, quşlara müraciətlə işlədilən vokativ cümlələr: Azərb. Cip-cip cücələrim, mənim qəşəng cücələrim (T. Elçin); Toqquş... toqquş, ay çər dəymiş, dayansana! (Ə. Muğanlı);

c) ətraf aləmə, auditoriyaya müraciətlə işlədilən vokativ cümlələr: Azərb. Şşş! Sakitlik yaradın (Ə. Muğanlı).

Formal cəhətdən vokativ cümlələr adlıq cümləyə oxşayır. Amma fərqli əlamətlər də vardır. Vokativ cümlə subyektiv münasibətləri ifadə edir, adlıq cümlə isə təktərkiibli cümlənin bir növü kimi mübtəda əsasında formalaşır. Vokativlər ekspressiv mahiyyətlidir və bütün vokativ formalar, vokativ cümlələr bədii əsərlərdə qüvvətli emosiya, dərin ruhi vəziyyətlər üçün ən münasib ifadə vasitələrindən olmuşdur. Çağırış məqsədi ilə işlənib qrammatik cəhətdən cümlənin heç bir üzvü ilə rabitələnməyərək sözlər və söz birləşmələri vokativləşməklə estetik hadisəyə çevrilir. Müharibə! Hər millətin

Qüdrətinə,
Qüvvəsinə.
Müharibə!
Çoxdan böyük
Həqiqətdir
Yer üzündə.
Sən yeməsən,
Onda səni yeyəcəklər.
Sən döyməsən,
Onda səni döyəcəklər.
Zaman! Öz əliylə qurdu aləmi
Zaman!
Hər bir şeydə yaşayır Zaman!
Alıb öz çiyinə qarışqa kimi
Bütün ömürləri daşıyır Zaman!
(Vaqif Nəsib. Dağ havası)

Cümlənin strukturuna daxil olmayıb vokativ səciyyə daşıyan Müharibə, Zaman çoxqun hiss yaradır, bu üsula üstünlük verən şair qələminin məhsulunda müraciət olunan anlayış ön plana çəkilərək qabarıqlaşdırılır. Məişət nitqində insanlara müraciətlə işlədilən, müəyyən məsələ ilə əlaqədar xəbərdarlıq məqsədi daşıyan ədə, əyə, əşi, aaz, a gədə tipli sözlər də vokativ cümlələr hesab olunur. Ətraf adamlara, auditoriyaya müraciətlə işlədilən şşş! sss! da vokativ cümlələrdir.

Camaat dağa köçür: Dəh... dəh... hoha... ho.. Toşa... toş!.. Qız toyuqları çağırır: Dü... dü... dü... çip... çip... çip (C. Bərgüşad). Müraciətlər vokativ cümlələrdə daha qabarıq olur: Azərb. – A gədə, bir bura gəl! (C. Məmmədquluzadə); Aaz, niyə çörək itirən oldun! (C. Bərgüşad);

heyvanlara, quşlara müraciətlə: Azərb. Dəh, dəh! Sürətini artır, ay köhlən! (Mir Cəlal); Kiş-kiş – deyə toyuqları qovdu (danışıq dilində); Vokativ cümlələrdə özünəməxsus intonasiya xüsusiyyəti, danlaq, məzəmmət, tənə, qınama, təəccüb, heyrət, təəssüf, heyifsilənmək və s. mənalar mövcuddur. Vokativ cümlələrdə çağırış intonasiyası üstünlük təşkil edir. Məsələn: türk – Abi! Abi! (ağabəy) Canım, nirede kaldın? (A. Kamal); Ay ev sahibi, ay ev sahibi... Bir bayıra çıxšana! (S. Əhmədli). Məsdər təktərkiibli cümlələr. Belə cümlələrin xəbəri felin substantivləşmiş forması – məsdərlə (hərəkət adı ilə) -mak, bəzən də -ma forması ilə ifadə olunur. Məsələn: türk – Senin elinə ölmək! İki sokak çocuğunun kavğa etməsi (danışıq dilində); Dünyanı parçalamaq, bölmək! Həyatı sevmək, düşməyə nifrət etmək! (S. Əhmədli). Beləliklə, struktur formulasına görə təktərkiibli cümlələr müxtəlif tip cümlələrə bənzər cümlələrin, yarımcıq və elliptik cümlələrin funksiyasını yerinə yetirir. Üzvlənməyən cümlələrin iki tipinin türk dillərində müqayisəli yolla tədqiqi aşağıdakı nəticələri çıxarır:

1. Üzvlənməyən cümlələr və onların iki tipi (söz-cümlə və vokativ cümlə) türk dillərində mübahisəli və çox az öyrənilmiş məsələlərdəndir.

2. Bu tip cümlələr yarımcıq və ara cümlələrlə hələ də qarışıq salınır.

3. Azərbaycan və özbək dillərində bu tip konstruksiyalar monoqrafik şəkildə öyrənilməmiş halda, digər türk dillərində məktəb qrammatikası səviyyəsində tədqiq edilmişdir. Bu da göstərir ki, belə cümlələrin müasir türk dillərinin hər birində öyrənilməsi qarşıda duran məsələlərdəndir.

4. Kənd, məişət mövzusunda bədii əsərlərin dilində vokativ cümlələr nisbətən çox işlədilir. İnsanlara, heyvanlara, quşlara və digər əşyalara müraciətlə deyilən vokativlərinin toplanması, sistemə salınması bu mövzunun çox mühüm əhəmiyyət daşıdığını göstərir.

Poetik fiqurların hüdudu çox genişdir: ritorik suallar, sintaktik təkrarlar, inversiya, sinonimlər, omonimlər, antonimlər, vulqarizmlər, eyhamlar, təqlidi sözlər, rəmzlər, vokativlər, nidalar, anafora və epiforalar, alliterasiya, tabular, evfemizmlər, dildə həmcinsliklər, əlavələr, bədii təyinlər, bədii xitablar, qoşa sözlər və s. poetik fiqurlara daxildir. Bunların hər biri poetik obrazlılığa xidmət baxımından araşdırılmış və bu cəhətdən onların zəruri xüsusiyyətləri qeyd edilmişdir.

Vocative sentences

Summary

This theme has been dedicated to the vocative sentences. Vocative sentences are one of the means, which increase the emotion of speech and gives stylistic undertone to speech. Formally the vocative sentences look like a nominative sentence. But there are also different signs. Vocative sentence expresses subjective relations but nominative sentence is based on subject as a kind of one member sentence. Appeals are more distinct in vocative sentences. There is a special intonation, reproach, rebuke, sorry, astonishment, blame, surprise, regret and other features in vocative sentences. Vocative sentences are explained as appeal to human, as well as, appeal to nature, animals, birds and other beings.

It is impossible to separate such sentences into principal and secondary parts of the sentence. The sentences which denote challenge can create vocationalizm. Vocationalizm appears in all languages. In this case vocatives become functionalize. Vocatives are universal according to syntactic parameters and are studied from the same prism. These sentences are mixed with elliptical and parenthesis sentences. The speaker expresses his love, compassion, hatred, anger, and so on. feelings to the target through the vocative sentences. Vocative sentences are included poetic figures.

Ədəbiyyat

1. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis.IV hissə. Bakı: 2007.
- 2.GÜLARƏ ABDULLAYEVA MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİ II hissə (Morfologiya, sintaksis)
3. Buludxan Xəlilov. Müasir Azərbaycan dili sintaksis. Bakı, 2017
Internet Resources:<http://www.directionservice.ocq/cadre/section4.com>

В,Гаджиева

Вокативные предложения

Резюме

Эта тема посвящена вокативным предложениям. Вокативные предложения являются одним из средств, которое усиливает эмоцию речи и придаёт стилистический оттенок речи. Формально вокативные

предложения схожи с именительными предложениями. Но также есть и разные признаки. Вокативное предложение выражает субъективные отношения, но именительное предложение основано на подлежащем, как тип предложения с одним членом предложения. Обращения более отчетливы в вокативных выражениях. Есть особая интонация, упрек, замечание, извинение, удивление, обвинение, сожаление и другие особенности в вокативных предложениях. Вокативные предложения объясняются как обращение к человечеству, а также обращение к природе, животным, птицам и другим бытиям. Невозможно разделять такие предложения на главные и второстепенные части предложения. Предложения которые выражают вызов могут создавать вокационализм. Вокационализм появляется во всех языках. В этом случае вокативы становятся функциональными. Согласно синтаксическим параметрам вокативы универсальны и изучаются с одной и той же призмы. Эти предложения смешиваются с эллиптическими и круглыми предложениями. Говорящий выражает свою любовь, сострадание, ненависть, злость и прочие чувства к цели посредством вокативных предложений. Вокативные предложения включены в поэтические формы.

Rəyçi: Ülviyyə Nəsirova
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent